

TU 2

S.Y.B.COM

GUJARATI MEDIUM

INDIAN RELIGIONS

FC 201 C

(FOUNDATION COURSE)

R.J.TIBREWAL COMMERCE COLLEGE

Vastrapur Ahmedabad-380 015

Unit 1 ધર્મ

- વ્યાખ્યાઓ અને વિભાવના
- ધર્મ અને માનવ પ્રવૃત્તિઓ
- ભારતના ધર્મો - એક ઝાંખી

Unit 2 ભારતમાં ઉદ્ભવેલા ધર્મો - હિન્દુ અને જૈન

- ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ
- ઇશ્વરની વિભાવના
- ક્વિલોસોફી (તત્વજ્ઞાન) : કર્મ અહિંસા, શાકાહાર
- પ્રણાલિઓ : રીતિ અને રિવાજો

Unit 3 ધભારતમાં ઉદભવેલા ધર્મો - શિખ અને બૌદ્ધ

- ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ
- ક્વિલોસોફી (તત્વજ્ઞાન) અને શિક્ષણ
- મોક્ષની વિભાવના
- પ્રણાલિઓ : રીતિ, રિવાજો તથા ધર્મગ્રંથો

Unit 4 ભારતમાં પ્રવેશેલા ધર્મો - ઈસ્લામ અને ઈસાઈ

- ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ - ભારતમાં પ્રસાર
- ક્વિલોસોફી (તત્વજ્ઞાન) અને શિક્ષણ
- ઇશ્વર અને સર્વન્યાયની વિભાવનાઓ
- પ્રણાલિઓ : રીતિ રિવાજો તથા ધર્મગ્રંથો.

ધર્મ

ધર્મ સાંસ્કૃતિક પ્રાણાલીઓનું, માન્યતાઓનું તથા સમગ્ર સૃષ્ટિ વિશેની ધારણાઓનું સમાગમ છે જે માનવતાને આસ્થા અને નૈતિક મૂલ્યો સાથે જોડે છે. ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ “માન્યતા” કાં તો “આસ્થા” ના પર્યાય તરીકે વપરાય છે. ધાર્મિક ધર્મોમાં ચરિત્રની વાત અને તેના ઘડતર માટેના કાયદા લખાયેલ છે. ધાર્મિક ધર્મ અને ધર્મ ગ્રંથ, ન કેવલ લોકોની શ્રદ્ધા કે આસ્થા, પરંતુ જીવનપ્રણાલી, શાસન, સંગીત, લગ્ન સંબંધી માહિતી, ધર્મસ્થળ, કળા, નૃત્ય તથા મનુષ્ય જીવનનાં અલગ અલગ પાસાં વિશે માહિતી આપે છે.

વ્યાખ્યાઓ :

- સમગ્ર વિશ્વની પ્રકૃતિ, તારાણો તથા મુખ્ય હેતુ વિશેની ધારણાઓનો સમાગમ જેના સર્જક તરીકે મહામાનવ (દેવી તત્વ) ગણાય છે જેમાં ધાર્મિક પ્રથાઓ તથા નૈતિક મૂલ્યોના ઢાંચાનો સમાગમ થાય છે, તે ધર્મ.
- મનુષ્યનાં નસીબનાં ઘટક તત્વ તરીકે દેવી તત્વમાં શ્રદ્ધા, તેની ઉપાસના કરવી તે ધર્મ.
- સર્વ વ્યાપી, સર્વોપરી શક્તિમાં માન્યતા રાખવી તે ધર્મ.

ધર્મ અને વિજ્ઞાન :

ધર્મ વિશેનું જ્ઞાન ધર્મના વિશેષજ્ઞો પ્રમાણે, ધર્મનાં આગેવાનો, ધાર્મિક પુસ્તકો, મહાકાવ્યો, ગ્રંથો તથા વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિઓમાંથી મળી આવે છે. ધાર્મિક ધર્મો આવા જ્ઞાનને અપરંપાર માને છે અને બધા સવાલનોનાં જવાબ આપવાની શક્તિ ધરાવતા હોય એવું માને છે. બીજાં એવું માને છે કે ધર્મના જ્ઞાનનો મહત્વ સંકુચિત છે. જેઓ માને છે કે ધાર્મિક જ્ઞાન એ ફક્ત એક પુસ્તક છે જે અન્ય ભૌતિક માધ્યમોમાંથી મેળવેલ જ્ઞાન સાથે જ છે. ધાર્મિક એવું માને છે કે ધાર્મિક જ્ઞાન એક સમગ્ર દિવ્ય રચના છે.

વિજ્ઞાન એ ધારણાઓને ચકાસીને તેમની સિદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન મેળવવામાં માને છે, માટે તે બ્રહ્માંડને લગતા એવા જ પ્રશ્નો હલ કરે છે જેમાં ગણતરી કરાય અને જેમાં ભૌતિક તત્વ હોય. સૃષ્ટિની એવી કલ્પનાઓ તે કરે છે જે દેખીતી વસ્તુઓનાં સંદર્ભમાં હોય.

વિજ્ઞાન રૂપી જ્ઞાનમાં ફેરફાર શક્ય છે તેને નકારવું પણ શક્ય છે. મનુષ્યનાં ઉદભવનું વિજ્ઞાન કાંતો ગુરુત્વાકર્ષણ જેવી વૈજ્ઞાનિક થિયરીમાં ધાર્મિક પુરાવા હોય છે.

ધર્મનું જ્ઞાન વ્યક્તિઓનાં અંતઃમનને અનુલક્ષીને હોય છે જ્યારે વિજ્ઞાનમાં ભૌતિક અને દેખીતી વસ્તુઓનું મહત્વ છે.

ધર્મ અને અંધવિશ્વાસ

અંધવિશ્વાસને કારણ અને તારણની ખોટી સમીક્ષા તરીકે સમાજવવામાં આવ્યો છે. ધર્મનો મુખ્ય હેતુ છે સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોની બરકત. ધાર્મિક વખત એક ધર્મનાં અનુયાયીઓ બીજા ધર્મને અંધશ્રદ્ધા માને છે. વળી ધાર્મિક નાસ્તિકો ધાર્મિક ક્રિયાને અંધશ્રદ્ધા માને છે.

અંધ શ્રદ્ધા ધર્મમાં કે સંસ્કૃતિમાં નથી હોતી, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો ખરો અર્થ સમજવો જરૂરી છે.

ધર્મ અને સ્વાસ્થ્ય

ધર્મનો સ્વાસ્થ્ય સાથે કોઈ સીધો સંબંધ નથી, પરંતુ ધાર્મિક પ્રાણાલીઓ, વ્યક્તિનાં સ્વાસ્થ્યમાં બદલાવ લાવે છે. મેયોકેલીનિકનાં શોધકર્તાઓએ ધાર્મિક ક્રિયા અને આસ્થા, શારીરિક, માનસિક અને સ્વાસ્થ્ય તથા જીવનનાં ધોરણો નો સંશોધન કરીને કહ્યું કે ધર્મ અને આસ્થા ને કારણે સ્વાસ્થ્યમાં સુધાર થાય છે. જે સાથે જીવનની લંબાઈ, બીમારી દૂર ભગાવવાની શક્તિ તથા જીવનશૈલીમાં બદલાવ આવે છે તથા ચિંતા મુક્ત જીવન અને આત્મહત્યાની ઈચ્છા પણ નથી થતી. ધર્મનો વ્યક્તિનાં સ્વાસ્થ્યમાં બહુ મોટો ફાળો છે.

યોગ જેવી ધાર્મિક ક્રિયાઓ શરીરને ચપળતા પ્રદાન કરે છે.

ધાર્મિકતા / કોમવાદ

બ્રિટિસ રાજ બાદ ભારતમાં વ્યાપ્ત ધાર્મિકતાને કારણે અખંડ ભારતનું ત્રણ દેશોમાં વિભાજન થયું.

- ભારત ગણરાજ્ય
- પાકિસ્તાન ઈસ્લામી ગણરાજ્ય
- બંગલાદેશ

આઝાદ ભારત અને પાકિસ્તાનમાં પણ કોમી દંગાનો ખૂબ લાંબો વારસો છે. (સૌ પ્રથમ કોમી હુલ્લડ ૧૭મી સદીમાં અમદાવાદમાં થયેલું) ભારત ગણરાજ્ય કોઈ ખાસ ધર્મ સાથે પોતાને સરખાવતું નથી અને બિન સાંપ્રદાયિકતાનો મત ધરાવે છે.

ધર્મની આલોચના

ધર્મની આલોચનાનો ઇતિહાસ પ્રાચીન ગ્રીસમાં નાસ્તિક ડાયગોરાસના સમય. ડાયગોરાસ મેલોસના હતાં તથા સાધારણ કાળ પૂર્વની પાંચમી સદીમાં તેઓ થઈ ગયા. આલોચકી માને છે કે ધર્મમાં જુનવાણી છે. ધર્મ લોકોને ભ્રષ્ટ કરે છે. ધર્મને કારણે આંતકવાદ થાય છે, વિજ્ઞાનથી લોકો દૂર થાય છે.

ધર્મની એક મુખ્ય આલોચનાએ છે કે તે તાર્કિક અને વૈજ્ઞાનિક નથી.

ભારતના ધર્મો

ભારત હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ તથા શીખ ધર્મનો ઉદભવ સ્થાન છે. ભારતના ઇતિહાસ, ધર્મ આપણી સંસ્કૃતિનો અભિન્ન અંગ રહ્યો છે. ધર્મોની વિવિધતા અને સહનશીલતા કાયદા તથા જીવનપ્રણાલી દ્વારા આપણા દેશમાં છે. ઘણા ખરા લોકો પોતાને ધર્મ સાથે કે ધર્મના ભાગ તરીકે જુએ છે.

હિન્દુ એક પ્રાચીન ધર્મ તથા ભારતનું સૌથી મોટું ધાર્મિક એકમ છે. ૨૦૦૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે તેના ૮૨૮ મિલિયન અનુયાયીઓ ભારતીય વસ્તીનો ૮૦૫ % ભાગ ધરાવે છે. હિન્દુ ધર્મનો ઉદભવ સંસ્કૃત શબ્દ સિંધુમાંથી થયો.

ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી બંને ધર્મો (એકેશ્વરવાદી ભગવાનમાં માનનારા) **monotheistic** ધર્મો છે. ઈશુ ખ્રિસ્ત અને મહમ્મદ એ ભગવાનનાં પયંબરો ગણાય છે. ઈસ્લામ ધર્મ મહમ્મદના અનુયાયીઓનું ધર્મ છે. જ્યારે ઈશુ ખ્રિસ્ત ખ્રિસ્તીઓના પયંબર છે. ઈરાતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપના સંત થોમસ એ કરી હોવાનું મનાય છે. ઈંડોનેશિયા અને પાકિસ્તાન પછી ભારત ત્રીજી સૌથી વધુ મુસ્લિમોની સંખ્યા ધરાવતો દેશ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો **non-theistic** નિરીશ્વરવાદી માન્યતા ધરાવે છે એ ને ઈશ્વર થવું કોઈનો અધિકાર નથી એ માને છે. આ ધર્મો તત્વજ્ઞાન આધારીત છે. બૌદ્ધ ધર્મનો મુખ્ય હેતુ છે. વાસનાનું નિવારણ અને જૈન ધર્મનું છે. અંહિસા ભારતમાં અરૂણાચલ પ્રદેશ, જમ્મુ-કાશ્મીર તથા સિક્કિમ રાજ્ય (લઘુમતિ સમાજ) એમ કરીને ૮ મિલિયન બૌદ્ધ અનુયાયીઓની સંખ્યા છે.

જૈન ધર્મ ભારતમાં તે સમયે ઉદભવ્યું જ્યારે લોખંડની શોધ થઈ. ગુજરાત, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાન એમ ચાર રાજ્યોમાં થઈને કુલ ૦.૪ % ભારતીયો જૈન ધર્મનાં અનુયાયીઓ છે.

સોળમી સદીમાં ઉત્તર ભારતમાં શીખ ધર્મની સ્થાપના ગુરૂનાનકના પ્રવચનોને કારણે થઈ. ૨૦૦૧ માં ભારતમાં ૧૮.૨ મિલિયન શીખોની જન સંખ્યા છે. પંજાબ એ શીખોનું ધાર્મિક આવાસ છે અને એકમાત્ર ભારતીય રાજ્ય છે જ્યાં શીખો બહુમતિ સમાજ છે. પાડોશી રાજ્યો દિલ્લી અને હરિયાણામાં પણ શીખોની સારી એવી સંખ્યા છે.

૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ઝારાષ્ટ્રનિઝમના અનુયાયીઓ એટલે કે પારસીઓની જનસંખ્યા ભારતની કુલ જનસંખ્યાનાં ૦.૦૦૬ % હતી જેમાં સૌથી વધુ પારસીઓ મુંબઈ અને તેની આસપાસ વસેલા હતાં.

ડોન્ટી-પોલો જેવાં ઘણાં આદિવાસી ધર્મો ભારતમાં છે. સંથલ લોકો જે આદિવાસી ધર્મોમાં માને છે તેમાંનું સંથલ ધર્મ પણ એક છે. સંથલ ધર્મના કેવળ ૨૩,૬૪૫ અનુયાયીઓ છે. બાહ્ય ધર્મના ભારતમાં ૨.૨ મિલિયન અનુયાયીઓ છે, જે વિશ્વનાં કોઈ પણ દેશમાં સૌથી વધુ માત્રા છે.

ભારતમાં યહુદી ધર્મ પણ થોડાં અંશે પ્રચલિત છે. કેરળનાં કોચીન યહુદીઓ, મહારાષ્ટ્રના બેન ઈઝરાયલ તથા મુંબઈ નજીકનાં બગદાદી યહુદીઓ આ ધર્મના ભારતમાં ત્રણ મુખ્ય અનુયાયીઓના સમાજ છે.

ગુરૂ રવિદાસ દ્વારા સ્થપાયેલ ૧૫મી સદીનો ધર્મ રવિદાસિયા પણ વૈશ્વિક ભાઈચારા, સહનશક્તિ અને પાડોશી પ્રેમનાં સંદેશને અનુસારીને ચાલતો આવ્યો છે. સંત રવિદાસ એ ઉત્તર અને મધ્ય ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિઓમાં સૌથી વધુ આદર-સન્ધાર મેળવતાં સંત છે. ૧૬.૨ % છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ફેબ્રુઆરીમાં ગુરૂ રવિદાસ જયંતિ ઉજવાય છે.

પશ્ચિમી દેશોમાં વસવાટ કરતાં ભારતીય મૂળનાં લોકોએ હિંદુ તત્વજ્ઞાનનાં ઘણાં પાસા જેમ કે યોગ, ધ્યાન, આયુર્વેદ , દેવી પ્રેરણા, શાકાહાર, કર્મ અને પુનર્જન્મ જેવા ઘણાં મુદ્દાઓનો પ્રચાર કર્યો છે અને હરે કૃષ્ણ ભક્તો, બ્રહ્મકુમારી અને આનંદ માર્ગના અનુયાયીઓનો પણ મોટો યોગ દાન છે.

ભારતનું સંવિધાન ભારતને સર્વધર્મસંભાવમાં માનતો બિનસાંપ્રદાયિક દેશ કહે છે. તથા નાગરીકોને ધર્મનો અધિકાર આપે છે જેથી તેઓ પોતાના ધર્મને અનુસરી શકે.

કાયદો :

ભારતનાં સંવિધાનની પ્રસ્તાવનામાં ભારતને બિનસાંપ્રદાયિક, સાર્વભૌમ, સ્વનિર્ભર પ્રજાસત્તાક સામાજિક ગણરાજ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ભારત ગણરાજ્યનો કાયદાકીય રીતે કોઈ ધર્મ નથી. બિનસાંપ્રદાયિકતા અંગે ભારતના સંવિધાનના ૪૨ માં સુધારા કાયદા ૧૯૭૬ થી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે તે મુજબ ભારતમાં આચરતા પ્રત્યે ધર્મ વિશે સહિષ્ણુતા રાખવી અત્યંત જરૂરી છે. ભારતનો નાગરીક કોઈપણ ધર્મ નું આચરણ તથા પ્રસાર કરવા માટે મુક્ત છે. સરકારી શિક્ષણ પદ્ધતિ અને સંસ્થાનોમાં કોઈપણ એક ધર્મનું શિક્ષણ અથવા પ્રચાર કરવો એ ગુનો ગણાય છે. બંધારણ મુજબ સમાન સીવીલ કોડ દરેક ધર્મના લોકોને માટે સરખુ બાધ્ય છે અને કોઈપણ ધર્મ પાળવાની છુટ એ મુળભુત હકક છે.

ભારતીયોમાં ધર્મની વિભાવના બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. ભકિત, પૂજા, પરંપરા, ધાર્મિક તહેવારો અને વિધિઓ નું પાલન એ વ્યક્તિગત લાગણી અને માન્યતાઓ પર આધારીત છે. સરકાર કે અન્ય કોઈ ઉપરી અધિકારી તે વિશે ફરજ પાડી શકે નહીં. સામાજિક જીવનમાં દરેક વ્યક્તિની ધર્મની વિભાવના બદલાતી રહે છે. ક્યારેક તેમાં અંધ શ્રદ્ધા હોય છે. તો ક્યારેક એના નિવારણ વિશે જ્ઞાન નો પ્રસાર થાય છે. ધર્મની વિભાવનામાં શિક્ષણ, રીત-ભાત, શહેર અને ગ્રામ્ય પ્રદેશ જોવા ઘટકો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

હિન્દુ ધર્મ

હિન્દુ ધર્મ એક પ્રાચીન ધર્મ અને જીવનપ્રણાલી છે. ભારતમાં હિન્દુ ધર્મનાં સૌથી વધારે અનુયાયીઓ છે. જે કે ટકાવારી પ્રમાણે નેપાળમાં સૌથી વધુ છે.

હિન્દુ શબ્દનો ઉદભવ સંસ્કૃતમાં સિંધુ શબ્દમાંથી થયો. સિંધું શબ્દ સંસ્કૃતમાં સિંધુ નદી માટે વપરાતો હતો. જે ઋગ્વેદમાંથી લેવાયેલો છે.

યુરોપીય ભાષાઓમાં અરબી શબ્દ અલ-હિન્દમાંથી હિન્દુ શબ્દ લેવાયેલો. અલ-હિન્દનો અર્થ હતો સિંધુ નદીના પૂર્વનો વસવાટ ૧૩મી સદીમાં હિન્દુસ્તાન શબ્દ હિન્દુઓના વસવાટ માટે વપરાવવા લાગ્યો.

ઈતિહાસ

વૈદિક ધર્મ પર ઈન્ડો-યુરોપીય ધર્મોનો પ્રભાવ હતો. ઋગ્વેદ સૌથી પ્રાચીન વેદ છે. (૧૭૦૦-૧૧૦૦ BCE) વેદોમાં ઈન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ જેવાં દેવો તથા સોમ જેવી પ્રયાસો પર ખાસ મહત્વ આપવામાં આવ્યો છે. અગ્નિ-સંસ્કારો જેમ કે યજ્ઞ પાણ પ્રચલિત હતા અને વૈદિક મંત્રોચ્ચાર કરાતું પાણ મંદિર કાં તો ભગવાનની મૂર્તિઓ હોવાના કોઈ પુરાવા નથી.

મુખ્ય સંસ્કૃત, મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારતનું લખાણ અને સંપાદન સાધારણ યુગની અગાઉના થોડા વર્ષ તથા સાધારણ યુગનાં શરૂઆતના થોડા વર્ષોમાં થયેલું તેમાં પ્રાચીન ભારતીય રાજ્યો અને એ દરમ્યાન લડાયેલા યુદ્ધ વિશે પાણ માહિતી હોય છે, તે સાથે જ તેમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિશેનાં ગ્રંથો પાણ હોય છે, આધુનિક પુરાણોમાં દેવ-દેવીઓના કિસ્સાં, માનવીઓ સાથે તેમના આદન-પ્રદાન તથા રાક્ષસો સામેની તેમની લડાઈઓ પાણ વાર્તાવિવામાં આવેલી છે.

બ્રાહ્મિક સંસ્કૃતિની સાથે-સાથે અવૈદિક શ્રમાણ પ્રથા પાણ ચાલી ગઈ. બૌદ્ધ આ પ્રથાનાં સદસ્ય હતાં શ્રમાણમાંથી જૈન, યોગ, જન્મ-મરણનું ચક્ર સંસાર તથા મોક્ષ જેવા તત્ત્વજ્ઞાન પાણ ઉદભવ્યા. બ્રાહ્મિક આશ્રમ પદ્ધતિ એ શ્રમાણ પ્રથાનાં મૂલ્યોને બ્રાહ્મિક સામાજિક બંધારણમાં આવરી લેવાની એક પહેલ હતી. શ્રમાણ પ્રથામાંથી બ્રાહ્મિક સંસ્કૃતિની અરણ્યક તથા ઉપનિષદ એ પાણ પ્રેરણા લીધી. મોર્ય સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રચાર કરી ઈસવીસન પૂર્વે ત્રીજી સદી (સાધારણ યુગ પહેલાની ત્રીજી સદી) માં ભારતીય ઉપમહાદ્વીપને એકત્રિત કર્યું. સને ૨૦૦ (સન ૨૦૦ સાધારણ યુગ) પછી/પૂર્વે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ધાર્મિક વિચારધારાઓનો સમાગમ કરાયો જેમાં સમ્યક/સંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિકા, પૂર્વ મિમાંસા તથા વેદાંત સામેલ હતા. એક નાસ્તિક વિચારધારના પ્રણેતા ચારવક ઉત્તરભારતમાં ઈસવીસન પૂર્વે છઠ્ઠી સદી માં થયો.

ઈસ્લામ ભલે સાતમી સદીની શરૂઆતમાં ભારતમાં આવ્યું પાણ ધર્મ તરીકે તેનો પ્રભુત્વ ભારતીય. મહાદ્વીપના મુસ્લિમ કબજા પછી ફેલાયો. આ સમયગાળા દરમ્યાન બૌદ્ધ ધર્મનું પતન થયું તથા હિન્દુઓના મુસ્લિમ ધર્મ પરિવર્તન ના બનાવો વધ્યા. ઔરંગઝેબ અને મલિક ક્રુર જેવા મુસ્લિમ સમ્રાટો અને તેમના સેનાપતિઓએ હિન્દુ ધર્મસ્થળોનું ખંડન બોલાવ્યું તથા બિન-મુસ્લિમ લોકો ને સજા કરી, જે કે અકબર જેવાં થોડાં સમ્રાટોએ સમભાવનો અભિગમ પાણ અપનાવ્યો. રામાનુજ, માધવ અને ચૈતન્ય જેવા ગુરુઓનાં પ્રભાવને કારણે હિન્દુ ધર્મમાં અભૂતપૂર્વ બદલાવ આવ્યા. ભક્તિ પ્રણાલીના શ્રદ્ધાળુઓ બ્રહ્મના અલૌકિક એકમથી દુર રાખીને રામ અને કૃષ્ણ જેવા વધુ માનવીય અવતારો તરફ વલાણ દર્શાવતા. બ્રાહ્મણના અલૌકિક એકમની સ્થાપના આદિશંકરાચાર્યે લાગણીશીલ, તીવ્ર ભક્તિ દ્વારા કરેલી.

ઈન્ડોલોજી

મેક્સ મ્યુલર તથા જહોન વુડરિક જેવા વિચારકોએ ૧૯મી સદીમાં ઈન્ડોલોજી નામના વિષયની શરૂઆત ભારતીય સંસ્કૃતિને યુરોપીય અભિપ્રાયો લગાવીને સમજવાની કોશિશ તરીકે શરૂ કર્યું. તેઓ વૈદિક પૌરાણિક તથા તાંત્રિક સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનને યુરોપ તથા અમેરીકામાં પ્રચલિત કર્યાં. બ્રાહ્મોસમાજ તથા થિયોસોફિકલ સોસાયટી જેવા એકમોએ અબ્રાહમિક તથા ધાર્મિક મૂલ્યોના સમાગમમાં યોગદાન આપી સામાજિક સુધારને અનુસરવાના પ્રયત્નો કર્યાં. આ સમયગાળા દરમ્યાન ધાર્મિક એવી આગવી વિચારધારાઓ શરૂ કરાઈ જેના મૂળ આપણી સંસ્કૃતિમાં હતાં. રામકૃષ્ણ તથા રમાણમહર્ષિ જેવા મહાનુભાવોના

ચારિત્ર અને પ્રચારમાં તેનો મૂળ હતો. શ્રી અરવિંદ અને ISKCON નાં શોધક પ્રભુપાદ જેવા તત્વજ્ઞાનીઓએ હિન્દુ ધર્મના આદિગ્રંથોનું અનુવાદ, પુનઃગઠન તત્કરી અર્વાચીન વાચકો તથા શ્રોતાઓ માટે નવીન માળખું તૈયાર કર્યું. જેને ભારત તથા વિદેશોમાં ખૂબ ચાહકો મળ્યા. પશ્ચિમનાં યોગ અને વેદાંતનું ધોરણ ઉંચું કરવામાં વિવેકાનંદ, યોગાનંદ પરમહંસ, બી.કે.એસ. આયંગર તથા સ્વામીરામનું યોગદાન પ્રશંસાપાત્ર છે.

શ્રદ્ધા ભક્તિની પ્રથાઓ

હિન્દુ ધર્મમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને કર્મકાંડના કાયદાઓનું એકમ નથી. હિન્દુ એક જીવનશૈલી છે જે ધાર્મિક પ્રતિક્રિયાઓનું બહુગામી ચિત્રણ દર્શાવે છે તથા વૈદિક બંધારણ પર આધારીત છે. હિન્દુ ધર્મની અનેકતા તથા અનેક શ્રદ્ધાઓ તરફ સહાનુભૂતિ ને કારણે ધર્મ તરીકે તેને પ્રાશ્ચાત્ય સંદર્ભમાં વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે. પુનર્જન્મ કર્મનો સિદ્ધાંત અને મોક્ષ હિન્દુ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત છે. બૌદ્ધ, જૈન તથા શીખ ધર્મોના કર્મનો સિદ્ધાંત હિન્દુ ધર્મથી થોડા અલગ છે માટે હિન્દુ ધર્મને વિશ્વનાં ચાલુ ધર્મોમાંનો સૌથી જટિલ (complex) મનાય છે. આદિકાળથી ચાલ્યો આવતો આ ધર્મ આજે પણ વિશ્વનો ત્રીજો સૌથી વધુ મનાતો ધર્મ છે.

ભારતનાં પ્રથમ ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડો. સર્વપલ્લીરાધાકૃષ્ણન કહે છે કે હિન્દુત્વ ન કેવલ એક માન્યતા છે પણ તર્ક અને આભાસનો સમાગમ છે. રાધાકૃષ્ણન માને છે કે હિન્દુત્વની વ્યાખ્યા આપવી શક્ય નથી, ફક્ત તેને અનુભવવું જોઈએ.

માન્યતાઓ

હિન્દુ ધર્મમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિની સંપૂર્ણ છુટ છે. સમગ્ર વિશ્વને એક કુટુંબ (વસુધૈવકુટુંબકમ્) માનવામાં આવે છે. ધર્મ (નૈતિક મૂલ્યો/ફરજો), સંસાર (જન્મ, જીવન, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ) કર્મ, મોક્ષ અને યોગના તત્વજ્ઞાનો હિન્દુ ધર્મ શીખવે છે.

ભગવાન

હિન્દુ ધર્મ વિવિધ વિચારધારાઓ અને માન્યતોઓનો સમાગમ છે અને ભગવાન કે દૈવી તત્વ વિશે ઘણાં અભિપ્રાય ધરાવે છે. વ્યક્તિ વિશેષની શ્રદ્ધા અને સંસ્કૃતિ ઉપર ઘણું ખરું આધાર રાખે છે. ક્યારેક એવું મનાય છે કે હિન્દુ ધર્મમાં માત્ર એકજ ભગવાન છે. પણ તે માન્યતા સંપૂર્ણપણે સાચી નથી. ઋગ્વેદમાં ભગવાન અને વિશ્વ (નિરાકાર બ્રહ્માંડ) ની રચના વિશે વિસ્તારમાં લખેલું છે.

તેમાં જીવન બાબતનાં સવાલોના જવાબ શોધવાનું કાર્ય વ્યક્તિ વિશેષનું હોવાની વાત કરાઈ છે. મોટા ભાગના હિન્દુઓ માને છે કે વ્યક્તિનો આત્મા અપરંપાર (અમર, નિરંતર) છે. અદ્વૈત વેદાંત જેવી વિચારધારાઓ પ્રમાણે આત્મન અને બ્રાહ્મ એકબીજાથી અલગ છે. અદ્વૈત પ્રમાણે આત્મન અને બ્રાહ્મનની એકતાને સમજવું જરૂરી છે. ઉપનિષદ પ્રમાણે જે વ્યક્તિ આત્મનને પોતાનો મુખ્ય ભાગ માને છે તે બ્રાહ્મ સાથે આત્મયીતા મેળવીને મોક્ષ તરફ પ્રયાગ કરે છે.

હિન્દુ તત્વજ્ઞાન : જીવનનાં સિદ્ધાંત - પુરૂષાર્થો- ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ

પૌરાણિક હિન્દુ વિચારધારા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને મનુષ્ય જીવનનાં મૂળ સિદ્ધાંતો તરીકે માને છે. આ સિદ્ધાંતોને માનવજીવનનાં મૂળ હેતુ, ધ્યેય કાં તો અંત માનીને પુરૂષાર્થ પણ માનવામાં આવે છે.

ધર્મ (નૈતિક મૂલ્યો)

ઉપનિષદ ધર્મને બ્રહ્માંડમાંથી ઉપજતો કાયદો, સજ્જતા અને સમભાવ એક રીતે સત્યનાં વૈશ્વિક સિદ્ધાંત તરીકે ગણે છે. ધર્મ બ્રહ્માંડનાં મૂળભૂત નૈતિક મૂલ્યને દર્શાવે છે. તેને સત્ (સત્ય) કહે છે.

અર્થ (આર્થિક સિદ્ધિ, જીવનનિર્વાહ)

અર્થ એટલે કે આર્થિક સિદ્ધિ અને જીવનનિર્વાહની અવ્યક્તિગત અને નૈતિક ચળવળ તેમાં રાજકારણ, અને ભૌતિક સુખો સામેલ થાય છે. અર્થ માટેનું ગ્રંથ છે અર્થશાસ્ત્ર, જેમાં સૌથી વધુ પ્રખ્યાત છે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

કામ (શારીરિક અને માનસિક તૃપ્તિ)

કામનો અર્થ છે ઈચ્છા, ચેષ્ટા, ધગશ, ઈન્દ્રિયોનો સુખ, જીવનનો લાગણીશીલ અનુભવ, પ્રેમ અને વાત્સલ્ય.

મોક્ષ (સંસારમાંથી મુક્તિ)

મોક્ષ કાં તો મુક્તિનો અર્થ છે છૂટવું (રિહાઈ) જે જીવનનું અંતિમ હેતુ છે. સંસારમાંથી અને સંસાર સાથે જોડાયેલાં દુઃખોથી નિવારણ ; જીવન અને મૃત્યુ (વેદ અને નિર્વેદ)માંથી છુટકારો.

વાર્ગ

હિન્દુ સમાજ આદિકાળથી ચાર વાર્ગમાં વહેંચાયેલો છે.

બ્રાહ્મણ : શિક્ષકો અને સંતો

ક્ષત્રિય : લડવૈયા, ઉમરાવ અને રાજાઓ

વૈશ્ય : ખેડૂતો, વેપારીઓ

શૂદ્ર : નોકર અને કારીગર

હિન્દુ ધર્મના અનુયાયીઓ અને વિચારકો એ જાણવાની કોશિશ કરે છે કે વાર્ગ અને જાતિ ગ્રંથો દ્વારા પ્રમાણિત હિન્દુ ધર્મનો અભિન્ન અંગ છે કે પછી એક ભૂલાયેલી સામાજિક પ્રથા છે. ગ્રંથોમાં વાર્ગ વ્યવસ્થાને ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવેલી છે. મહાત્મા ગાંધી અને બાબાસાહેબ ભીમરાવ આંબેડકરે જાતિ-પ્રથા તથા વાર્ગ-આધારીત ભેદભાવ, અદ્યૂત પાણાનો તિરસ્કાર કર્યો છે.

ભક્તિ

૧૪મી થી ૧૭મી સદીઓ દરમ્યાન, જ્યારે ઉત્તર ભારત મુસલમાનોના શાસન હેઠળ હતું, ત્યારે ભક્તિ પ્રથા મધ્ય અને ઉત્તર ભારતમાં એક સંતોની ટુકડી દ્વારા ફેલાવાઈ. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, વલ્લભાચાર્ય, સુરદાસ, મીરાબાઈ, કબીર, તુલસીદાસ, રવિદાસ, નામદેવ, તુકારામ એવા બીજાવા ધણાં શ્રદ્ધાળુઓએ ભક્તિ પ્રથાને ઉત્તર ભારતમાં ફેલાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો. અતિશય ઝીણી વિગતોને બાજુ પર મુકીને સામાન્ય લોકો ભગવાન માટે સાદી ભાષામાં લખાયેલા ભજનો દ્વારા ભગવાન તરફ પોતાની અપાર શ્રદ્ધા દર્શાવી શકે છે.

આ સમય દરમ્યાન લોકબોલી તથા ધણાં સાંસ્કૃતિક સમાજોની બોલીઓમાં તથા ક્ષેત્રીય બોલીઓમાં ગદ્ય અને પદ્યમાં સાહિત્યનું સર્જન કરવામાં આવ્યું. ભક્તિ પ્રથા ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતનાં વિભિન્ન પ્રદેશોમાં અલગ-અલગ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ઉત્તર ભારતમાં ભક્તિ પ્રથા અને શિયા મુસલમાનોના ચિશ્તી સમાજમાં વ્યાપ્ત સૂફી પ્રથામાં ધણી સમાનતા જોવા મળે છે. મુસલમાનો (ઈસ્લામનાં અનુયાયીઓએ) ભક્તિને સૂફી તરફે અપનાવી લીધું જ્યારે હિન્દુઓએ તેને વૈષ્ણવ ભક્તિમાં જ એક વૈભવ ધરાવતી શક્તિ તરીકે આવરી લીધું.

પૂજા, યજ્ઞ, મૂર્તિ, મંદિર, જાપ અને મંત્ર

પ્રતિકાત્મકતા અને ચિત્તાત્મક પ્રદર્શન

હિન્દુ પ્રથાઓમાં ભગવાનની અનુભૂતિ અને આર્શીવાદનો મોટો મહત્વ ધરાવે છે. માટે, હિન્દુ ધર્મમાં ધણી એવી પ્રથાઓ પ્રચલિત છે જેથી રોજબરોજના જીવનમાં વ્યક્તિને દૈવી શક્તિનો અહેસાસ થાય કાં તો તેમાં ભરોસો આવે. હિન્દુ રહેઠાણના સ્થળે કાં તો મંદિરમાં પૂજા-અર્ચના કરી શકે છે. (ધર એક મંદિર) રહેઠાણને સ્થળે હિન્દુઓ એક ચોકકસ જગ્યાએ મંદિર બનાવીને દેવ-દેવીઓનાં (ચિત્તાત્મક સ્વરૂપો) મૂર્તિઓ મુકે છે / દોરે છે / બનાવે છે. મંદિરો સામાન્ય રીતે એક મુખ્ય દેવતા માટે બનાવવામાં આવે છે, પણ તે ઉપરાંત ત્યાં બીજા દેવતાઓને ચપાણ બેસાડવામાં આવે છે. મંદિરમાં જવું અનિવાર્ય નથી અને ધણાં લોકો તો ધાર્મિક-પ્રસંગેજ મંદિર જાય છે. હિન્દુઓ મૂર્તિપૂજામાં માને છે. મૂર્તિ એક ચિહ્ન છે જે મનુષ્ય અને ભગવાનને જોડે છે. ભગવાન સર્વોપરી છે, માટે ચિત્ત (મૂર્તિ, વસ્તુ જેમ કે સોપારી, શાલિગ્રામ, શિવલીંગ, પાન) એ ભગવાનનું પ્રતિક છે જેને આપણે દૈવી રૂપ પ્રદાન કર્યો છે. પદ્મ પુરાણ કહે છે કે મૂર્તિને માત્ર લાકડુ કે પથરો ગણવા કરતાં અલૌકિક શક્તિનું પ્રતિકાત્મક રૂપ માનવું જોઈએ. આર્થ સમાજ જેવા ધણાં હિન્દુ ધર્મના અનુયાયી પંથો મૂર્તિ

પૂજામાં નથી માનતાં.

હિન્દુ ધર્મ કળા, સાહિત્ય, પૂજા અને શિલ્પનાં ક્ષેત્રે ચિત્તોની એક વ્યવસ્થા (ઢાંચો, માળખુ) તૈયાર કર્યું છે જેથી દૈવી તત્વનો સાક્ષાત આભાસ થઈ શકે. આ પ્રતિકો અને ચિહ્નો ગ્રંથો, દંતકથાઓ તથા પૌરાણિક કથાઓ જેવા સાંસ્કૃતિક ઢાંચાઓમાંથી પોતાનું અર્થઘટન ધરાવે છે. ઝંકાર ઓમ, કે જે પરબ્રહ્માંડની ચેતના કરાવે છે. લાભ દર્શાવતું સ્વસ્તિક ચિહ્ન - આ બે ચિહ્નો હિન્દુ ધર્મ, હિન્દુ તત્વજ્ઞાન અને હિન્દુ વિચારધારાનાં જ પ્રતિક બની ગયા છે, જ્યારે કે બીજા ચિહ્નો જેમ કે તિલક એ હિન્દુ ધર્મના અનુયાયીઓનો પ્રતિક બની ગયું છે.

કમળ, ચક્ર અને વીણા જેવા ઘણાં ચિહ્નો દેવ-દેવીઓનાં પ્રતિક તરીકે જાણીતા છે. મંત્ર એટલે કે નોતરું, પ્રશંસા અને પ્રાર્થના જે પોતાના અર્થ, વાણી અને ઉચ્ચાર ને આધારે શ્રદ્ધાળુઓને મન દૈવી વિચારો પર આધારીત કરવા કાં તો પોતાની શ્રદ્ધા દર્શાવવાં માટે ઉપયોગી રહે છે. ઘણાં શ્રદ્ધાળુઓ નદીને કિનારે વહેલી સવારે ગાયત્રી મહામંત્ર કાં તો મૃત્યું જ્ય જાપ વડે ધાર્મિક ક્રિયાઓ (કર્મકાંડ) કરે છે. મહાભારત પ્રમાણે જાપ કરવું એ કળયુગનાં માનવની સર્વશ્રેષ્ઠ ફરજ છે. હિન્દુઓ પ્રમાણે સમકાલીન યુગ કળયુગ છે. ઘણાં હિન્દુઓ જાપને મુખ્ય ધાર્મિક ક્રિયા તરીકે અપનાવે છે.

પ્રથાઓ

મોટા ભાગના હિન્દુઓ રોજબરોજ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં માને છે. મોટા ભાગના હિન્દુઓ ધાર્મિક ક્રિયાઓનું પાલન ઘરમાં કરે છે, પણ ધાર્મિક ક્રિયાઓનું અને પ્રથાઓનું આચરણ ક્ષેત્ર, ગ્રામ અને વ્યક્તિ વિશેષ પ્રમાણે બદલાતું રહે છે. કર્મકાંડી હિન્દુઓ વહેલી સવારે સ્નાન પૂર્વે કરાતી પૂજા-અર્ચના, મંત્રોચ્ચાર, ધ્યાન, ગ્રંથોનું વાંચન, શ્લોક/છંદોનું રટણ જેવા ઘણાં ધાર્મિક કાર્યો ઘરનાં મંદિરમાં / કુળદેવીનાં મંદિરમાં દીવો પ્રગટાવીને અને ભગવાનને જમાડીને કરે છે. આ પ્રથાનું એક ખાસ પાસું છે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ વચ્ચેનો તફાવત.

જાત્રા

જાત્રા હિન્દુ ધર્મમાં અનિવાર્ય નથી, પણ ઘણાં ખરાં અનુયાયીઓ જાત્રાએ જાય છે. હિન્દુ ધર્મનાં વિવિધતામાં એકતા ને કારણે અલગ-અલગ શ્રદ્ધાઓ પાળીને કરાતી જાત્રાઓને સરખો મહત્વ મળે છે.

તહેવારો

હિન્દુ તહેવારોને પ્રતિકાત્મક પ્રથાઓ માનવામાં આવે છે જે સુંદરતા અને અતિશય ઝીણવટથી વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવનને ધર્મનાં ઢાંચામાં બાંધી લે છે. હિન્દુ ધર્મમાં એક વર્ષ દરમ્યાન ઘણાં તહેવારો ઉજવાય છે. હિન્દુ પંચાગમાં આ તહેવારોની તારીખો આપેલી હોય છે. આ તહેવારો હિન્દુ પુરાણ કથાઓને ઉજવે છે, અને આ ઉજવાણીઓ ઋતુચક્રનાં ફેરફારની સાથે સંલગ્ન હોય છે. ઘણાં તહેવારો છે જે જાતિ કે વર્ણને અનુલક્ષીને હોય છે અને ઘણાં ક્ષેત્રીય સ્વરૂપ પણ ધારણ કરે છે. ભારતીય ઉપમહાદ્વીપમાં ક્ષેત્ર-સંબંધિત તહેવારો જેમ કે ઓણમ, પોંગલ, લોરી, દશેરા, રામલીલા, નવરાત્રી, દુર્ગા પૂજા, લક્ષ્મી પૂજા, શક્તિપૂજન, રથયાત્રા ઇત્યાદી ઉજવાય છે. હિન્દુ ધર્મ ભારતનાં મુખ્ય ધર્મોમાંનું એક છે. ૨૦૦૧ ની એક ગણતરી પ્રમાણે હિન્દુ ધર્મનાં અનુયાયીઓ ભારતની ૨૦૧૨ ની ૧.૨ અબજની જનસંખ્યાનાં ૮૦ % ભાગરૂપે ૮૬૦ મિલિયન અનુયાયીઓ છે. નેપાળમાં ૨૩ મિલિયન, બંગલાદેશમાં ૧૪ મિલિયન અને ઈંડોનેશિયાનાં બાલીટાપુર ૩.૩ મિલિયન અનુયાયીઓ છે.

હિન્દુઓની સૌથી વધારે ટકાવારી પ્રમાણે હિન્દુ ધર્મનો સૌથી વધુ પ્રભાવ દર્શાવતાં દેશો.

નેપાળ (૮૬.૫ %), ભારત (૮૦.૫ %), મોરેશિયસ (૫૪%), ગયાના (૨૮ %), ફીજી (૨૭.૮૧%), ભુતાન (૨૫ %), ટ્રિનિડાડ -ટોબેગો (૨૨.૫%), સુરીનામ (૨૦ %), શ્રી લંકા (૧૫ %), બંગલાદેશ (૮ %), કતાર (૭.૨ %), મલેશિયા (૬.૩%) અને સિંગાપુર (૪ %)

અંહિસા, શાકાહાર અને ધર્મ, હિન્દુ ધર્મમાં ગૌ-પૂજા અને ગૌ-રક્ષા

હિન્દુઓ અંહિસા અને બધા જીવોને સરખો આદર મળે તેની ભલામણ કરે છે. કારણ કે અલૌકિક શક્તિ બધા જીવોને પ્રભાવિત કરે છે. (બધા જીવોમાં ઝાડપાન અને જનવરો પણ ખરાં) અંહિસા ઉપનિષદોમાં, મહાભારતમાં અને મનુવાદમાં પણ જોવા મળે છે. અંહિસાને અનુસરીને ઘણાં હિન્દુઓ જીવોને આદર પ્રકટ કરવા માટે શાકાહારને પણ નિભાવે

છે. સમાજ અને ક્ષેત્ર પ્રમાણે લોકોનો આહાર પણ બદલાય છે. જેમ કે ઘણી જાતિઓમાં શાકાહારીઓની માત્રા ખૂબ ઓછી હોય છે અને ઘણાં લોકો સમુદ્રી જીવોને પણ આહારમાં સામેલ કરે છે. હિન્દુ સમાજમાં ગાય ને આદિકાળથી માતૃત્વની નિશાની તરીકે અને એક રક્ષક તરીકે ગણવામાં આવે છે. હિન્દુ સમાજ ગાય ને કરુણાની નિશાની તરીકે પૂજે છે. ગૌ-હત્યા ભારતનાં લગભગ બધાજ રાજ્યોમાં કાયદાકીય રીતે ગુનો છે. હિન્દુ ધર્મનાં આવાં અનુયાયીઓ માંસ, ઈંડા અને સમુદ્રજીવોને પોતાના આહારમાં સામેલ નથી કરતાં.

જૈન ધર્મ

જૈન ધર્મ ભારતનો એક અગ્રણી ધર્મ અને વિચારધારા છે જે અંહિસાનો પંથ સૌ જીવો તરફ અને સૃષ્ટિ તરફ અપનાવે છે. જૈન તત્વજ્ઞાન અને પ્રથા જાત મહેનત અને શ્રમ ને આત્માને મોક્ષ તરફ વારતું સાધન ગણાવે છે. જે આત્માએ પોતાની અંદર રહેલા શેતાન ઉપર નિયંત્રણ જમાવી લીધું હોય તે મહામાનવ કાં તો દૈવી આત્મા બની ગયું છે, તેને 'જિન' (વિજેતા) પણ કહે છે. આવી સિદ્ધ આત્માઓને અનુરુ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. પૌરાણિક ગ્રંથો / આદિગ્રંથો જૈન ધર્મને શ્રમાગુધર્મ (સ્વ-નિર્ભર) કાં તો નિરગ્રંથોના પંથ (જેને ગ્રંથો સાથે કોઈ લેવા-દેવા ન હોય) તેવાં ધર્મ તરીકે જાણાવે છે. જૈન વિચારધારા કહે છે કે જૈન ધર્મ હંમેશાથી હયાત છે અને નિરંતર હયાત રહેશે, જે કે ઈતિહાસકારો માને છે કે ઈસવીસન પૂર્વેની ૯ મી અને ૬ ઠી સદીના કાળ દરમ્યાન જૈન ધર્મ તેનાં સમકાલીન રૂપમાં ઉદભવ પામ્યું.

સમકાલીન જૈન ધર્મ એક સંકુચિત પણ પ્રભાવશાળી અલ્પસંખ્યક સમાજ છે જેના ભારતમાં લગભગ ૬૦ લાખ અનુયાયીઓ છે અને ઉત્તર અમેરીકામાં, પશ્ચિમ યુરોપમાં, પૂર્વનાં દેશોમાં, ઓસ્ટ્રેલી તથા દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં ફેલાયેલા છે. જૈનોનો ભારતનાં સાંસ્કૃતિક, રાજકરણી અને આર્થિક વ્યવસ્થામાં સારો એવો પ્રભુત્વ અને ફાળો રહ્યો છે. શિક્ષાગુનો જુનો વારસો અને શિક્ષિતોની સારામાં સારી ટકાવારી ધરાવતું ધાર્મિક સમાજ ભારતમાં જૈન સમાજ છે. જૈન ગ્રંથાલયો ભારતમાં જુનામાં જુના છે.

ઈતિહાસ

ત્રેવીસમાં તીર્થાંકર પાર્શ્વનાથ એ જૈનોનાં આદિ તીર્થાંકર તરીકે ગણાય છે. જૈન તત્વજ્ઞાન માને છે કે વર્તમાનમાં તીર્થાંકરોની વારસો ઋષભદેવ સાથે ચાલુ થયો, તે ઉપરાંત, જૈનો પોતે માને છે કે જૈન ધર્મનાં કોઈ એક સ્થાપક ન હતાં, તે અનાદિકાળથી હયાત હતો અને હયાત રહેશે, જે કે મનુષ્યો ધણીવાર જૈન ધર્મને ભૂલી જાય છે. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય નિવૃત્તિ પછી જૈન બન્યા. મોટી વયે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે રાજગાદી તથા સમ્રાટના બિહ્નનો બહિષ્કાર કરી જૈન મુનીઓની એક હરતી ફરતી ટોળીમાં જોડાઈ ગયા. ચંદ્રગુપ્ત આચાર્ય ભદ્રબાહુનાં શિષ્ય હતાં. એવું મનાય છે જીવનનાં છેલ્લા દિવસોમાં તેમણે શુદ્ધીકરણ માટે આકરો ગણાતો એવો 'સંધારો' નામનો જૈન સંસ્કાર કાર્ણટકમાં શ્રવાણ બેલગોડા ખાતે પાળેલો. સંધારાનો અર્થ છે 'આમરાણ ઉપવાસ'

૫૫ લાખ (૫.૫ મિલિયન) અનુયાયીઓ સાથે જૈન ધર્મ વિશ્વનાં સૌથી નાનાં (લઘુમતી) મુખ્ય ધર્મોમાં સ્થાન ધરાવે છે, પણ ભારતમાં આ ધર્મનો પ્રભાવ આંકડાના પ્રમાણ ખૂબ ફેલાયલો છે. જૈનો ભારતભરમાં ફેલાયેલા છે. ભારતનાં રાજ્યોમાંથી મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં સૌથી વધુ જૈનોની વસ્તી છે. સારી એવી જૈન વસ્તી ધારવતાં બીજાં ભારતનાં રાજ્યો છે કર્ણાટક, તામિલનાડુ, બુંદેલખંડ અને મધ્ય પ્રદેશ. પંજાબ રાજ્યનાં લુધિયાના અને પટિયાલા શહેરોમાં સારી એવી જૈન વસ્તી છે, જ્યારે ૧૯૪૭ માં લાહોરી જૈનોની વસ્તી સારી એવી હતી, પણ ભારતનાં ભાગલા વખતે તેમાનાં ઘણાં ભારતમાં આવી ગયા. ભારતનાં વિભિન્ન ભાગોમાં અને સમગ્ર દુનિયામાં જૈનોની ઘણી બધી જ્ઞાતિઓ વસે છે. જેઓ જે તે દેશીની ભાષા બોલે છે અને વિવિધ પ્રથાઓ પાળે છે પણ તેમનાં સિદ્ધાંતો સરખા છે. ભારતની બહાર સંયુક્ત રાષ્ટ્ર અમેરીકા (U.S.A.), યુનાઈટેડ કિંગડમ, કેનેડા અને પૂર્વ આફ્રિકા / ઈસ્ટ આફ્રિકા (કેન્યા, ટાનઝાનિયા, યુગાન્ડા) માં પણ જૈનોનો સારો એવો વસવાટ છે.

પ્રથાઓ

જૈનો શાકાહારી હોય છે. જેઓ કંદમૂળ ખાવાથી પણ પરહેજ રાખે છે કારણ કે છોડને તેનાં મૂળમાંથી કાપવાથી છોડ મરી જાય છે, જ્યારે કે પાન, ફળ, કે બીજ આરોગવાથી છોડ મરતો નથી. તે ઉપરાંત, જૈન ગ્રંથો પ્રમાણે કંદમૂળમાં અનેક અતિશય ઝીણાં નિગોડા નામનાં જીવ રહે છે. જૈનો સૂર્યસ્ત પહેલા જમી લે છે. તેઓ પાણીને રોગમુક્ત કરેને પીવે છે અને ઉકાળેલા પાણીનું સેવન કરે છે. જૈન સાધુ અને સાધવીઓ કઠોર તપસ્યામાં માને છે અને પોતાના વર્તમાન જન્મને પોતાનો છેલ્લો જન્મ બનાવવાની કોશિશ કરે છે જેથી તેમના આત્માને મોક્ષ મળે. સામાન્ય માણસો પણ જૈન ધર્મના

અનુયાયી હોવાને કારણે જૈન ધર્મનાં પાંચ સિદ્ધાંતોને યથાશક્તિ અને યથાસંજોગ પાળે છે. 'અહિંસા પરમો ધર્મ'નું પાલનકરી જૈન ધર્મનાં અનુયાયીઓ એવો વ્યવસાય શોધે છે જેમાં જીવન તરફ આદર અને સુરક્ષા હોય તથા હિંસક જીવનને સંપુર્ણ રીતે નકારે છે.

જૈન ધર્મમાં અનેક પ્રથાઓ છે. ઐતિહાસિક રીતે, જૈન ધર્મની વિવિધ પ્રથાઓ એકબીજાનાં ગ્રંથોને પ્રભાવ / પ્રભુત્વ અજમાવવામાં માનીને નકારી દે છે. ઉદાહરણ સ્વરૂપે દિગમ્બરો શ્વેતામ્બરોને નગણ્ય કરે છે. જેમની માન્યતાઓ અને પ્રથાઓમાં થોડો ફરક છે, પણ તેમની શ્રદ્ધા એક છે. જૈન ધર્મનાં બધા પંથો અહિંસા, સત, ચોરી-ચકારીની અવગણના, વાસનાપર નિયંત્રણ અને દાન પુણ્યમાં માને છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંતો

જૈન ધર્મ વ્યક્તિનાં ચરિત્રની કેળવણી વ્યક્તિ વિશેષની બુદ્ધિમતતા તથા સ્વનિયંત્રણ દ્વારા પ્રેરે છે. જૈન ધર્મનાં ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતાં: સમ્યક દર્શન (સાચી નજર), સમ્યક જ્ઞાન (સાચી માહિતી), અને સમ્યક ચરિત્ર (સાચુ અને સારુ ચરિત્ર). આ સિદ્ધાંતોનું પાલન વ્યક્તિને જીવન અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી મોક્ષ કાં તો મુક્તિ અપાવે છે જ્યારે મનુષ્યનો અંતરાત્મા પોતાનાં કાર્મિક બંધનોને ત્યાગી દે છે, ત્યારે તે પરમાનંદ દિવ્ય દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમણે મોક્ષ પામ્યો છે તેમને સિદ્ધ કહે છે, જ્યારે કે સંસાર સાથે કર્મ દ્વારા જોડાયેલ લોકોને સંસારી કહે છે. દરેક આત્માને જીનોધવારા ચીંધેલો પંથ તીર્થાંકરોનાં આદેશથી અનુસરવાનો છે જેથી તેમને મુક્તિ કાં તો નિર્વાણની અનુભૂતિ મળે. જૈનો **Great Vows** (મહાનવ્રતો)નો પાલન કરે છે.

- સત્ય
- અહિંસા
- અસ્તેય
- બ્રહ્મચર્ય
- અપરિગ્રહ

આત્મા

દરેક જીવ એક આત્મા છે. દરેક આત્મા ઔલોકિક અને દૈવી શક્તિ ધરાવે છે જેમાં અપાર જ્ઞાન, સમજ, શક્તિ અને પરમાનંદ છે. માટે દરેક જીવને પોતાનો પર્યાય માનો, કોઈને પીડા ન આપો, દરેક આત્મા પોતાના કર્મથી દૈવી-માનવી, અમાનવ (જનવર) કાં તો નર્કનો જીવ (શેતાન, રાક્ષસ) બને છે. દરે આત્મા પોતાનો ઘડવૈયો છે. આ જન્મમાં કે મૃત્યુ પર્યંત જ્યારે આત્મા કર્મથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનંત બુદ્ધિ, સમજ, શક્તિ અને મોક્ષ મેળવે છે.

જૈન ધર્મનાં ત્રણ સિદ્ધાંતો (ખરી, દ્રષ્ટિ, ખરુ જ્ઞાન, ખરુ ચરિત્ર) મનુષ્યને ચેતના તરફ પ્રેરે છે. કોઈ દૈવી શિલ્પકાર, માલિક, રક્ષક કે ભક્ષક નથી, બ્રહ્માંડ આપખુદ છે અને દરેક આત્મા પાસે સિદ્ધિ હાંસલ કરવાની શક્તિ છે.

અહિંસા સાચી સમજની કેળવણી માટે ખૂબ ઉપયોગી છે તે સાચા જ્ઞાનનું મૂળ છે અને સાચા ચરિત્રનું અમૃત છે. અહિંસાનાં પાલનથી ભૌતિક વસ્તુઓથી મુક્તિ મળે છે, વિચારોમાં તે દયા અને ક્ષમા કેળવે છે. બીજાનાં અભિપ્રાયોને મહત્વ આપવાની સમજ કેળવે છે.

જૈન ધર્મ અને વિચારધારાનો હેતુ છે વિચાર, વાણી અને કર્મ ના નકારાત્મક અસરોમાંથી આત્માની મુક્તિ આ હેતુ કાર્મિક બાધાઓને સર કરવાથી પૂરો પડે છે.

નવકાર મંત્ર (નમસ્કાર મંત્ર) જૈન ધર્મની મુખ્ય પૂજા છે. આ મંત્રોચ્ચાર કરવાથી શ્રદ્ધાળુ અરિહંતોને આદર પ્રકટ કરે છે, મોક્ષ પામેલ આત્માઓ પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થાય છે તથા આચાર્ય, ગુરુ, સાધુ, મુનિ અને સાધવીઓ પાસેથી પણ મુક્ત થાય છે. નમો નમ: કહીને જૈનો કર્મમાંથી મુક્તિ મેળવવાના પંથે ચાલવા પ્રેરાય છે.

જૈન ધર્મ તીર્થાંકરોની રક્ષા કરતાં દૈવી જીવોના અસ્તિત્વમાં માને છે. નર યજ્ઞ અને નારી યજ્ઞનીના જોડામાં આવા

રક્ષકો જેવા મળે છે. જેમની પાસે દૈવી શક્તિ હોવા છતાંય આ દેવ દેવીઓ પણ જીવન અને મૃત્યુનાં ચક્રમાંથી વીતતી આત્માઓ છે. ઊંમય જતા લોકો આવા દેવ દેવીઓને પણ પૂજવા માંડયા.

જીવદયા જૈન ધર્મનાં મૂળમાં છે. મનુષ્ય જીવનને ભેટ ગણાય છે. અન્ય વ્યક્તિ, નિર્દોષ કાં તો ગુનેગાર ને મારવું પાપ ગણાય છે. જૈન ધર્મ સૌ અનુયાયીઓ, મુનીઓ, સામાન્ય માણસો અને ધનિકો પાસે શાકાહારનો વ્રત પાળવાની આશા રાખે છે. ભારતનાં ઘણાં રાજ્યોમાં જેમ કે ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશમાં જૈનોનો ખૂબ પ્રભાવ રહ્યો છે અને તેને કારણે આ ક્ષેત્રોમાં વસતાં હિન્દુઓ પણ શાકાહારી થઈ ગયા છે.

જૈન ધર્મમાં શાકાહાર

જૈન ધર્મનાં અનુયાયીઓ શુદ્ધ શાકાહારમાં માને છે. જેઓ. શાકાહારને અહિંસા અને સહકારી સામાજિક જીવન માટે અનિવાર્ય ગણે છે. અહિંસાનાં મુખ્ય સિદ્ધાંતોનું પાલન યથાશક્તિ, યથાસમય અને યથા સંજોગ કરવામાં આવે છે. જૈન ધર્મ માને છે કે પોતાનું કામ થોડી ઘણી હિંસા વિના કરવું શક્ય નથી, પણ તે હિંસાનું માત્ર બને તેટલું ઓછું કરવું જોઈએ. જૈન ધર્મમાં રેશમ કાં તો ચામડાની બનેલી વસ્તુઓ પર નિષેધ છે કારણ કે રેશમ અને ચામડુ પશુઓની હત્યા કરીને મેળવવામાં આવે છે. કાંદા, બટાકા, લસણ, ગાજર, મૂળો, શકકરીયા, શલગમ જેવા કંદમૂળ ને આહારમાં સામેલ કરવા પર જૈન ધર્મ પ્રતિબંધ મૂકે છે. કારણ કે આવા કંદમૂળો મેળવવા માટે ઝાડપાનની હત્યા કરવી પડે છે. જૈનો તિથિઓ પ્રમાણે પણ આહારમાં સખત નિયંત્રણ રાખે છે. જૈનોની તિથિઓ અગિયાર દિવસ માટે હોય છે. (શુકલ પક્ષનાં ૬ દિવસ અને કૃષ્ણ પક્ષનાં ૫ દિવસ) આ દિવસો દરમ્યાન જૈનો લીલાં શાકભાજી આરોગતાં નથી, ન તેઓ ચપ્પુ-છુરા જેવી કોઈ આશીદાર વસ્તુનો રસોડામાં ઉપયોગ ટાળે છે.

જૈન ધર્મમાં ઉપવાસ

ઉપવાસ એ બાહ્ય રીતે નિયંત્રણ રાખવા માટેનું એક મુખ્ય સાધન છે. ઉપવાસ કરવાથી શરીરની જરૂરીયાતો નિયંત્રિત રહે છે અને આત્માના ઉદ્ધાર તરફ મદદ થાય છે. આસ્થા પ્રમાણે વ્યક્તિનાં ખરાબ કર્મોનું ઉપવાસ કરવાથી નિવારણ થાય છે.

જૈન પ્રથાઓ

દરરોજ જૈન ધર્મનાં મોટા ભાગનાં અનુયાયીઓ ભગવાન આગળ નમીને પોતાની પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રાર્થના ને નવકાર મંત્ર કહે છે, જેને પંચ પરમેશી સૂત્ર કાં તો પંચ નમસ્કાર સૂત્ર પણ કહે છે. નવકાર મંત્ર જૈન ધર્મની મુખ્ય પ્રાર્થના છે અને દિવસ દરમ્યાન ક્યારેય પણ તે ગાઈ શકાય છે.

જૈન તહેવારોમાં અંતર અને બાહ્ય બંને રીતે ઉજવાણી કરવામાં આવે છે. અંતરની ઉજવાણી એટલે જાણી તરફ શ્રદ્ધા દર્શાવવી, ધ્યાન કરવું, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવું અને ત્યાગ કરવો.

પર્યુષણ જૈનોનો મૂળભૂત તહેવાર છે. જેને દશલક્ષણ પર્વ પણ કહે છે. તે ઓગષ્ટ / સપ્ટેમ્બર દરમ્યાન ઉજવવામાં આવે છે અને તેની શરૂઆત આઠમતા ચંદ્રના ૧૨ માં દિવસે શરૂ થાય છે. ઉત્તર ભારતમાં આ સમય દરમ્યાન ચોમાસું હોય છે. આ ૧૮ દિવસો દરમ્યાન જૈન મુનિઓ અને વિચારકો મંદિરોમાં જઈ જઈને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. આ સમય દરમ્યાન જૈનો ઉપવાસ જેવાં બાહ્ય નિયંત્રણો પાળે છે તથા જીવ જંતુઓને ઓછામાં ઓછી તકલીફ પહોંચે તેના લીધે થઈને વ્યવસાય અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓનો પ્રમાણ ઘટાડી દે છે. આ તહેવાર પૂરો થાય ત્યારે ભૂતકાળ તરફ એક નજર નાખવામાં આવે છે અને પાપોના નિવારણ માટે પ્રતિક્રમાણ કરવામાં આવે છે. જ્યાં લાગુ પડે ત્યાં ક્ષમા માંગવામાં આવે છે અને ક્ષમા કરવામાં આવે છે.

મહાવીર જયંતિ એ ભગવાન મહાવીરની જન્મ તિથિ તરીકે ઉજવાય છે. ચૈત્ર મહિનાનાં તેરસ નિમિત્તે અંતિમ તીર્થાંકરની જન્મતિથિ ઉજવાય છે. આ દિવસ જ્યોર્જિયન પંચાંગનાં એપ્રિલ કે માર્ચ માસમાં પડે છે. સારાઈ શીખવવા માટે પ્રવચનો આપવામાં આવે છે. ઋષ્ટકો ધ્યાન કરે છે અને પૂજા કરે છે.